

קווים למבנה החברתי של קהילות יהודי ג'רבה ודרום טוניסיה מסוף המאה היט עד לעליות ארצה

Author(s): ש' דשן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשל"ו), חוברת א (מ"א), pp. 97-108

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70053705>

Accessed: 26/11/2011 11:47

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

קווים למבנה החברתי של קהילות יהודי ג'רבה ודרום טוניסיה מסוף המאה היט עד לעליות ארצה

מאת שלמה דשן

זכרון לחכם השלם והכולל, שלשלת היחס,
רבי שושן הכהן בן רבי משה כלפון הכהן
זצוק"ל, זקן חכמי ג'רבה בארץ, שנפטר
במושב איתן בה' אדר ב' תשל"ו

דרום טוניסיה הוא איזור חצי-מדברי. בעבר נטתה האוכלוסיה הכללית לכלכלת רועים נוודים, וכן לדיג ולמלאכות הנובעות מן הקרבה לים. במסגרת זו השתלבו גם היהודים. נוצרו התקשרויות בין קבוצות ברברים נוודים-למחצה לבין יהודים שסיפקו להם מוצרי מסחר ומלאכה. יהודים אלה נדדו בעקבות לקוחותיהם וחזרו לבתיהם רק לעתים מזומנות.¹ מסוף המאה היט השתנה דפוס זה לחלוטין. שלטון הפרוטקטוראט הצרפתי עודד את פיתוח המסחר בטוניסיה. באזורי הספר של הדרום והמזרח פעלו הצרפתים לביצור שלטונם, ובמסגרת זו יסד המינהל תחנות גבול מינהליות ומשטרתיות רבות. חלק מתחנות אלה התפתחו, הפכו לערים חדשות ומשכו אליהן אוכלוסין יהודים שעסקו במתן שרותים, במלאכה ובמסחר זעיר. ערב העליות הגדולות ארצה ישבו הקהילות היהודיות הגדולות ביותר שבאיזור באי ג'רבה (כ-6,000 נפש) ובעיר גאבס הקרובה ביבשה (קרוב ל-4,000 נפש). בשאר קהילות האיזור ישבו עוד אלפים אחדים, ויש לשער שמספר היהודים בכל דרום טוניסיה היה קרוב ל-15,000. באי ג'רבה התקיימו שתי קהילות שהיו עיירות יהודיות עצמאיות, חארה כבירה וחארה זרירה.² אלה הקהילות המנהיגות של האיזור, ועיקר ידיעותינו הן משם.³

- 1 לרקע הכללי של כלכלת ג'רבה ראה R. Stone, *Jerban Merchants in Tunisia*, Unpublished Paper presented at the African Studies Association Meeting, Syracuse, N.Y. 1973. id, *Religious Ethic and the Spirit of Capitalism in Tunisia*, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 5 (1974), pp. 260-273. בעבר ראה: E. Vassel, *Le Juif à l'intérieur de la Tunisie*, *Revue Indigene*, 1909.
- 2 התעתיק המסורתי הוא 'חארה זעירה'. כאן נקטתי תעתיק זה, המכוון למבטא פחות או יותר מדויק, לקורא שאינו רגיל להבחין באות ע' הערבית.
- 3 מאמר זה הוא פרי לוואי של עבודות שדה אנתרופולוגיות, שאני עורך זה יותר מעשר שנים בקרב יוצאי דרום טוניסיה בארץ. דברי בנויים על מה שסיפרו לי על אורח החיים בחו"ל, אך נשענים הרבה גם על מקורות שבכתב. חכמי ג'רבה במאה השנים האחרונות הותירו אחריהם חיבורים רבים מאד בכל תחומי היצירה המסורתית. חלק מאלה שנדפסו ואשר עליהם נשען המאמר מצוינים להלן ברשימת המקורות. מצויים גם חיבורים רבים בכתב-יד שבהם לא הסתיעתי. המקור החשוב ביותר, שעליו אני מרבה להסתמך, הוא ספר 'ברית כהונה' (ה' כרכים, ג'רבה, תש"א-תשי"ב) לר' משה כלפון הכהן (1874—1950), אב"ד בג'רבה

מזה כמאה שנה לפחות אין כלכלת האי הקטן, ששטחו כ-500 קמ"ר, מספיקה לצורכי אוכלוסיתו, אשר מנתה בראשית שנות ה-50 למעלה מ-60,000 נפש. כדי להתגבר על מיגבלות הטבע והכלכלה של המקום, ומתוך ניצול האפשרויות המסחריות שהלכו ונפתחו עם העמקת החדירה הצרפתית, פיתחו הברברים של ג'רבה נוהגים מיוחדים במינם. הגברים יוצאים למסחר אל אזורים אחרים של טוניסיה, ומבלים שם מרבית שנות העבודה שלהם. הם שבים הביתה, לנשותיהם ולמשפחותיהם, לחופשות של מספר שבועות רק בתום חודשים רבים. ברברים אלה משתייכים לכיתה מוסלמית דחוייה וסגפנית, האיבדייה. עובדה זו, בצירוף עם נוהגי העבודה שלהם והפרישות מחיי משפחה, עשו אותם לעדת סוחרים מצליחים מאוד. אך הפרישות מחיי המשפחה גרמה לכך, שלעדות הגברים הסוחרים יצא שם שבהיותם מחוץ לביתם הם שטופים בזימה. בתום עשרים עד שלושים שנות עבודה, בהתקרב גיל הזיקנה, נוהגים הסוחרים לפרוש מהמסחר ושבים לג'רבה לצמיתות. הם משקיעים את חסכוניהם בבתייהם, ופונים אז לעיסוק קל ורגוע, כגון החזקת עדר צאן קטן, שהכנסתו קטנה אך מספקת בצד החסכוניות. אם כי הון רב יחסית (במונחים של צפון אפריקה) זורם אל האי, הרי עד שנות ה-50 של המאה הזאת לא היה בו די כדי לאפשר לדור הבנים לשנות מן הנהגים הכלכליים של דור האבות. תחילת דרכו של אדם היא עדיין זו של סוחר מהגר.

במסגרת אוכלוסיה כללית זו של סוחרים ניידים ומהגרים, היו היהודים דווקא לאלמנט המיושב והיציב יותר. בעוד הברברים נעשו לסוחרים בעלי עסקים הרחק מעבר לגבולות האי, עסקו היהודים במסחר המקומי המוגבל ובענפי הלוואי לגידול כאן, שבו עסקו

בעשרות השנים האחרונות. הספר נכתב כנראה בשנות השלושים, ובו הערות מפורטות לשו"ע שעיקרן הבלטת הנוהג המקומי. בעיה כללית בשימוש בחיבורים הלכתיים כמקורות היסטוריים, החלה גם על הספר הזה, הוא הקושי לקבוע זמן ומקום מדויק לנוהגים המוזכרים. יש להניח שבכתיבה סתמית מתכוון המחבר לרוב למינהג חארה כבירה, מקום מושבו. אך הוא דן לפעמים בנפרד במינהג חארה כבירה וחארה זרירה, ולכן אפשר שכאשר אין הוא מפרט הוא מתכוון למינהג ג'רבה הכללי. כמו כן קשה לפעמים לדעת אם הנוהגים שמוכר המחבר היו בעבר או תוקנו רק בזמנו. אולם פעמים רבות מציין המחבר בפרוש ובדיוק הבדלים בין נוהג ימיו לבין נוהג העבר. לדיון כללי בבעיות השימוש במקורות הלכתיים במחקר היסטורי ראה י' כץ, על הלכה ודרוש כמקורות היסטוריים, תרביץ, ל' (תש"ך), עמ' 62—68. נוסף על מקורות אלה קיימים דיווחים רבים של נוסעים שביקרו בג'רבה, והרשומים כעת בביבליוגרפיה המקיפה של א' הטל, יהדות צפון אפריקה, ביבליוגרפיה, ירושלים תשל"ג. הכתבים החשובים ביותר מן הסוג הזה הם של נ' סלושץ; האי פלאי, תל אביב תשי"ח, ובמידה פחותה, הכהנים של ג'רבה, ירושלים תרפ"ד, וכן N. Slouschz, *Travels in North Africa*, Philadelphia 1927. יש גם ענין מיוחד בדיווח של ישראל בנימין, מסעי ישראל, ליק תר"ט. טיוטא של המאמר הנוכחי הופצה בקרב כמה חכמים מיוצאי ג'רבה בארץ ואלה הסכימו עם עיקר תוכנו. לכולם אני מכיר טובה על טירחתם, ובמיוחד ייזכרו ידידי הנאמן ר' אפרים חדר מנתיבות והרב מאיר מזוז מפרדס כץ. גם עמיתי הפרופסורים משה שוקד מאוניברסיטת ת"א, הרוי גולדברג מהאוניברסיטה העברית וראסל סטון מאוניברסיטת ניו-יורק בבאפאלו העירו הערות חשובות.

הברברים הקשישים המבוססים. היהודים לא השתתפו בכלכלה של הברברים במאה האחרונה. כלכלת אחת הקהילות היהודיות, חארה זרירה, היתה מבוססת במידה מכרעת על מלאכות הקשורות בעיבוד צמר גולמי. היהודים גם עסקו במסחר המקומי, ובמלאכה בענפי מותרות לצורך האוכלוסיה הכללית האמידה. הסדרים אלה היו יציבים והתקיימו במסגרת יחסים רגועים בדרך כלל בין יהודים וגויים.⁴ כלכלת הקהילה האחרת, חארה כבירה, היתה מגוונת יותר. בנוסף למלאכות עיבוד הצמר והמסחר הקשור בכך, עסקו במלאכות המסור-תיות של יהודים בארצות האיסלאם, הקשורות בעיבוד מתכות יקרות. כן עסקו בחייטות והחזיקו הנויות רבות בשוק.⁵ לקהילות יהודי ג'רבה היה אפייני העדר ניידות. בדרך כלל מצאו האנשים פרנסתם בשוק המקומי או עסקו במלאכתם בבתיהם. חוסר ניידות זה, אף שהוא מצוי לעתים גם בקהילות יהודיות אחרות במצב של חברה מסורתית, ראוי לציון. הוא קשור לחיוניות בה פעלו המוסדות הדתיים והקהילתיים של יהודי ג'רבה. בניגוד למצב קהילות יהודיות רבות בהן נדדו אנשים הרחק מבתיהם לתקופות ארוכות, ולכן לא היו יכולים ליטול חלק של קבע בפעולות קהילתיות, כגון תפילות ולימוד בציבור, הרי יהודי ג'רבה לא עמדו בפני בעיות מעשיות קשות בענינים אלה. כתוצאה מגסיבות אקולוגיות וכלכליות שאיפשרו ריכוז פיסי היה גם הפיקוח התדדי בתוך קהילות ג'רבה תקיף יחסית. בדרך כלל ידעו האנשים זה על מעשי זה. הסוטים מן הדרך המקובלת נקראו בפני הדיינים, ואלה נזקקו לפי הצורך ל'כוח תורה' (החרם), כדי להטיל מרות הכלל על היחיד. הפיקוח החברתי נתמך על ידי תכונה ייחודית של קהילות ג'רבה ודרום טוניסיה, ריבוי הכהנים. הקהילה הוותיקה, חארה זרירה, היתה במקורה קהילה שכולה כהנים. ריבויין של משפחות הכהונה השרה באנשים תודעת עדה קדושה, מובהקת ומיוחדת.

4 הידיעות על התנכלות ואלימות כנגד יהודים מועטות. יש ידיעות על פרעות בג'רבה בשנת 1864 ואז ברחו משם יהודים. כנראה היו גם מאורעות בשנת 1878. ר' Narcisse Leven, *Cinq- uante ans d'histoire: l'Alliance Israelite Universelle*, Paris, 2 vols., 1911-1920. I, p. 154; II, pp. 103-123. בשנת 1941 נהרגו שבעה יהודים בגאבס, אבל אפשר שמאורעות אלה היו כבר קשורים לנסיבות הכלליות של שלטון ממשלת וישי הצרפתית והכיבוש הגרמני של טוניסיה מאוחר יותר. מסיפורי העם של יהודי טוניסיה עולה תמונה של יחסי יהודים וגויים רגועים יותר מאשר בחלקים אחרים של צפון אפריקה. ראה ד' נוי, שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי טוניסיה, ירושלים תש"ל; וביחוד ראה הסיכום בספרו, שבעים סיפורים מפי יהודי לוב, ירושלים תשכ"ח, עמ' 26.

5 כך נקרא המרכז המינהלי של האי, חומט סוק, בפי הכל. 'חומט' משמעו 'רובע'. האי כולו חולק ל-16 רבעים מינהליים, ושוק האי היה אחד מהם (ר' F. Gendre, *L'île de Djerba*, Revue Tunisienne, 14 (1908), pp. 60-79). הכפר היהודי הסמוך לעיר נקרא בשפת יום-יום 'החארה'. השם מעיד שקהילה זו נוסדה בתקופה מאוחרת יחסית. 'הארה' הוא הגטו או הרובע היהודי של ערי טוניסיה. החארה של ג'רבה נוסדה כלואי לעיירה חומט סוק. חארה זרירה לעומת זאת לא התפתחה כחארה צמודה לעיירה מוסלמית, אלא היתה ישוב עצמאי מקדמת דנא. שמה המקורי היה דירת (ראה הערה 2). הפירוש האגדי של שם זה הוא 'דלת', כאשר האמונה היא, שלאחר חורבן הבית הובאה אחת מדלתותיו למקום שבו התפתחה לאחר מכן קהילה יהודית על שם הדלת. במקורות החדשים קרויה דירת בשם חארה זרירה, הגטו הקטן. לעומת החארה הקרויה חארה כבירה, הגטו הגדול.

בדורות האחרונים נעשה האי ג'רבה לאחד ממרכזי הלמדנות היהודית המסורתית החשובים בצפון אפריקה. התפתחות זו חדשה יחסית. מעדות המיוחסת לרמב"ם משתמע שבזמנו לא היו פני הדברים כך.⁶ מן המאה הטז ישנן עדויות בודדות על חכמים שישבו בג'רבה,⁷ ואילו מסוף המאה הית מצויות ידיעות רבות על שיגשוג לימוד התורה. כתבים רבים, בדפוס ובכתב־יד, מאת חכמי ג'רבה, מעידים על פעילות למדנית רבה. רבים השתתפו בחוגים לתלמוד בערבים ("ארבע אמות הלכה"). בשבתות נשאו חכמים רבים דרשות ארוכות מסוגים שונים ונפגשו קבוצות לימוד קטנות רבות. בג'רבה הבחינו לא רק בין למדן לבין שאינו למדן, אלא שהיתה הבחנה בין 'למדן פשוט' לבין 'מעייין בש"ס'.⁸ מושג ה'מעייין' הוא נפוץ ומוגדר; הוא מציין מי שמסוגל להבין גמרא באופן עצמאי. מושג ה'למדן הפשוט' לא היה רווח כל כך והגדרתו לא היתה ברורה. ככל הנראה ציין מי שמסוגל היה להבין בתנ"ך, במשנה ובספרי דרוש באופן עצמאי. בג'רבה לא היתה כמעט פעילות חברתית מחוץ לבתי הכנסת או שלא במסגרת הלימוד המסורתי. האפשרות היחידה לבידול חברתי מחוץ למסגרת הדתית היתה ישיבת יהודים בצותא בבתי קפה של מוסלמים, ובמקורות קצת תלונות בעניין זה. בשנת 1912 נוסד בג'רבה בית דפוס עברי. מאז נתרבו מאד כתבי חכמים מקומיים, ולמדנותם נפוצה לקהילות אחרות בטוניסיה.

בעשור הראשון של המאה החדר הצרפתים לדרום טוניסיה וחברת כ"ח ניסתה (בשנת 1905) לפתוח בג'רבה בית ספר מודרני. ראשי הקהילה מנעו את יסוד בית הספר תוך מאבק, שמניעו העיקרי היה מודעותם לאפשרות החילון בכוח הטמונה במוסדות חינוך מודרניים. ביה"ס המודרני הראשון נפתח בדרום טוניסיה רק כעבור יובל שנים כאשר הקהילות כבר החלו להתפרק. מוסדות החברה המסורתית נשארו עדיין יציבים בדרום, ואילו בצפון הארץ חלו תהליכי התמערבות. החיים המסורתיים, אף בעיר טוניס שהיתה בעבר מרכז מפורסם בעולם היהודי, החלו שוקעים. כך נוצר פער הולך וגדל ברמת הלמדנות המסורתית בין יהדות הדרום לבין יהדות שאר חלקי טוניסיה. בגלל ירידת מספרם של חכמי צפון טוניסיה והנמכת שיעור קומתם, נאלצו קהילות הצפון למנות לעצמן רבנים ושאר כלי קודש מיוצאי ג'רבה והדרום. התפתחות זו גרמה להעמקת תודעת יהודי ג'רבה בדבר מעמדם הייחודי.⁹

6 ראה סלושץ, האי פלאי, עמ' 150 (על פי אגרות הרמב"ם, לייפציג תרי"ט, עמ' 40), וכן הערות ח"ו הירשברג על מקור זה, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, כרך א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 123–124.

7 סלושץ, שם, עמ' 154; ח"ו הירשברג, מעשה רע ומר שארע לאנשי המערב: חיבור בעל רמזים שבתאיים, ספר בראי"ל, ה (תשכ"ה), עמ' 415–479.

8 יו"ד נז, ע"א. כל המובאות המתייחסות לחלקי השולחן ערוך לקהילות מספר ברית כהונה (הערה 3 לעיל).

9 אופיני לענין זה כרוז משנת 1942, שקרא לתרום כספים למוסד חינוכי מקומי, המסיים בטיעון הבא: "... ובצורה הזאת נבטיח לכל אחינו, שכל עיר שתצטרך רב תמצא אותו מוכן

מבנן הפנימי של קהילות ג'רבה הצטיין במידה רבה של הומוגניות חברתית. אמנם היתה הבחנה כלשהי בין הסוחרים לבין בעלי המלאכה, וזו באה לביטוי בסדרי ההערכה להטלת מסי הקהילה. נציגים של שתי השכבות האלה השתתפו בשומה שעל פיה נקבע גובה המס האישי לקהילה¹⁰. אך לא ידועים חיכוכים על בסיס תחרות בין קבוצות מעמדיות או עיסוקיות, שמהן ניתן להסיק על קיומן של קבוצות מגובשות על יסוד קווי איבחון אלה. באמצע המאה היט עדיין נמצאו רבנים שעסקו במסחר ובניהול בתי מלאכה בצד עיסוקיהם הרבניים¹¹, ולא קיבלו שכר עבור הרבנות (י"ד ח"א מא ע"א, פז ע"א). התנהלו דיונים חוזרים בדבר שיחרור תלמידי חכמים ממסי הקהילה (ספר מעשה בית דין, כד ע"ב), ובפרט של אנשי 'החברה קדישא' (בשנים 1865, 1870, 1875, 1905). הדיינים פסקו לשחרר מעול המסים, אך מהדיונים החוזרים מסתבר שהציבור לא קיבל את ההוראה באופן חד-משמעי (חו"מ ח"א מב ע"א). מן המקורות לא ניתן להסיק אם 'תלמיד חכם' הוא רק מי שכל עיסוקו בתורה או גם מי שעוסק בעבודה מכניסה בצד לימודיו¹². מכל מקום התמונה העולה במאה היט היא של קהילה בה מעמד תלמידי החכמים לא היה מעיקרו ייחודי ומובחן ממעמד ההדיוטות; מעמד תלמידי החכמים החל לכל היותר להעשות כזה, אך נשאר רופף ונתון לויכוח.

רוב בתי הכנסת היו מוסדות פרטיים שייסדו משפחות או קבוצות מהגרים. עם זאת היתה לועדי הקהילות בג'רבה מידה ניכרת של שליטה על בתי הכנסת. בחארה זיריה היתה הקפדה רבה שלא להחזיק ספרי תורה באף אחד מבין תשעה בתי הכנסת שבמקום. תקנה זו באה להבטיח שבימים בהם קוראים בתורה יאלץ הציבור להתאסף כולו בבית כנסת אחד, הרריבה¹³, שנחשב למקודש במיוחד, אך היה מרוחק מעט ממרכז העיירה. מאחורי התקנה עמד כוחו של ציבור המסוגל להשתלט על הגורמים הבדלניים המאורגנים

בעה"ו ושלום רב לאוהבי תורתנו...". העסקנים ראו אפוא עצמם אחראים במידה זו או אחרת, לסיפוק כלי קודש לקהילות אחרות.

10 יו"ד ח"א, עט ע"א. גם אם היתה קיימת בעבר הבחנה בין שכבות סוחרים ובעלי מלאכה יש לשער שהיתה פחות חותכת, היא התפתחה בהווה עם הפיתוח הכלכלי של טוניסיה וחזירת המינהל המודרני. אלה מטבעם עודדו את המסחר היהודי בצד ענפי המלאכה היהודית המסורתיים.

11 ישראל בנימין, מסעי ישראל, עמ' 109.

12 אני נוטה לדעה שהמדובר בתלמידי חכמים אשר גם עסקו בעבודה מכניסה כלשהי, שכן אם מדובר היה בחכמים המקדישים כל זמנם לתורה היה הדבר מפורש בהטעמה רבה בפסקי הדין. השקפה זו משתלבת בידיעות המפורשות, שבמאה היט עסקו אף דייני הקהילות בעבודה מפרנסת בצד רבנותם.

13 ראה הערה 2 לעיל. בית כנסת הרריבה עמד בשדה פתוח במרחק ק"מ אחד מחארה זיריה. אגדות רבות מספרות על נסיבות ייסודו המופלאות ועל קדושתו. מכל אזורי טוניסיה וטריפוליטניה התאספו שם לאחת ההילולות הגדולות שהיו אופיניות לצפון אפריקה. ליד הרריבה פעלה אכסניה לצורך החוגגים, ובבית הכנסת עסקו בקביעות כמה עשרות אנשים, לרוב זקנים, בקריאת תהלים ובלימוד תורה.

בבתי הכנסת השכונתיים. בהארה כבירה שררו סדרים דומים. עשרה מבין חמשה עשר בתי הכנסת, שהיו במקום בדורות האחרונים, נסגרו בימים הנוראים בפקודת ועד הקהילה¹⁴. מטרת התקנה היתה בעיקר כלכלית: ראשי הקהילה ביקשו, על ידי יצירת קבוצות מתפללים גדולות, להעלות את המחירים בתחרויות של 'מכירת מצוות'. וזאת משום שהכנסות בתי הכנסת בימים הנוראים הוקדשו כולן, בתוקף תקנה, לקופה הכללית של הקהילה. נמצא שאף אותם בתי כנסת שהותרה פתיחתם על ידי הקהילה נאלצו לוותר באופן ארעי על עצמאותם הכספית¹⁵.

בראש הקהילות בג'רבה עמדו ועד הקהילה ובית הדין. ועד הקהילה היה גוף שעסק בגביית מסים פנימיים, ומרבית ההוצאות היו לפרנסת עניי המקום, תשלום לשומרי הלילה ובתקופה מאוחרת גם משכורות הדיינים. הועד ראה עצמו גם אחראי בעניינים דתיים כלליים, ולכן העסיק אדם מיוחד שהיה מסובב בחנויות בערב שבת ומזרז את האנשים לסיים עסקיהם בזמן ('או"ח פד ע"א'). מרבית הכנסות הקהילות באה מגביה עקיפה, וחלק מועט מגביה ישירה¹⁶. המס העקיף בא מהיטל, של קרוב לעשרים וחמישה אחוזים ממחיר הברש שנמכר בקהילה (בצרוף תקנה שאסרה יבוא בשר מהחוץ). המס הישיר הוטל על יסוד שומות אישיות של ועדות סוחרים ובעלי מלאכה. השומה נערכה כנראה אחת לשנה, ואילו המס צריך היה להיפרע אחת לחודש, ובערבי חגים היה כפול ולפעמים משולש מן הסכום הרגיל¹⁷. אך ידיעותינו בנוגע לבצוע סדרים אלה אינן מפורטות.

שני המוסדות, הועד ובית הדין, עברו תהליכי פורמאליזציה במאה העשרים. בטוי חותך לכך היה תשלום משכורת מאת הועד לדיינים, בניגוד למה שנהג במאה היט. המשכורת היתה קבועה ושולמה אחת לשבוע. הנימוק לשינוי הנוהג היה החשש שאם יצטרך הדיין לעבוד לפרנסתו 'יושפל כבודו ברבים'¹⁸, ומשמעו יצירת פער חדש במעמד ובתפקיד בין דיין לבין הדייטות. במקביל להסדרים הכספיים נוסף נוהג חדש אחר, שרק בן קהילה אחרת יתמנה לדיין, ולא חכם מקומי. מכאן התופעה שכהני חארה זרירה מינו על עצמם דיין ישראלי מחארה כבירה, ובחארה כבירה נהגו למנות דיין כהן מאנשי חארה זרירה¹⁹. גם ועד הקהילה עבר ככל הנראה תהליך פורמאליזציה במאה הזאת.

14 נותרו פתוחים ביכ"ג של צאצאי מהגרים מטריפוליטניה, של צאצאי כהנים מהגרים מחארה זרירה, שני בתי כנסת פרטיים של משפחות (מסתבר גדולות ותקיפות) ו'בית הכנסת הגדולה'. בית כנסת אחרון זה, ביטא בשמו באופן סמלי זהות קהילתית כללית, אך נראה שגם הוא נוהל בקביעות על ידי קבוצה מצומצמת מבין המתפללים ולא על ידי הקהילה כגוף ריבוני. 15 אפשר ובנוסף לשיקול הכספי היו גם גורמים דתיים וסמליים מאחורי תקנת צימצום מקומות התפילה בימים הנוראים. במקורות מדובר על שיקול של מינוי 'שליח ציבור ראוי' (או"ח לו ע"ב). ואולי גם שאפו ליצירת ליכוד ואיחוד יתר בימים המקודשים.

16 רחמים חי חיותה הכהן, שמחת כהן, ירושלים תשכ"ז, חלק ג, צט ע"א.

17 יר"ד ח"א, פד ע"ב.

18 שם, מא ע"א.

בעבר לא היה למוסד זה שם קבוע. אנו מוצאים במקורות ביטויים שונים: 'הק"ק', 'יחיד חק"ק ראשי ומנהיגיו', 'הועד'. בסוף תקופתנו השתרש מושג קבוע, 'ועד הקומיטטי'. צרוף מונחים זהה זה רווח ביותר במקורות, והוא כמעט בלעדי בשפה המדוברת בפי יוצאי ג'רבה בארץ²⁰. הנהגת הדיוטות מובחנת מבית הדין²¹ והיא שמינתה את הדיינים²². עם זאת כפוף הועד לשיפוט בית הדין הדין גם במחלוקות בין הועד לבין יחידים²³. למרות כל זאת נשארה המגמה למובחנות עקבית של ההנהגה הפוליטית (הועד) מן ההנהגה הדתית-שיפוטית (בית הדין) רופפת. ידוע על נסיון, כנראה משנות העשרים או השלושים, לבחור את הדיין ר' משה כלפון הכהן לראשות הועד, והוא התנגד לכך²⁴.

בצד שני מוסדות הניהול המרכזיים נמצאו בקהילות מוסדות וולונטריים רבים, שעסקו בתחום הדת והסעד. החשוב בין המוסדות האלה היה 'ועד אור תורה', שתמך בתלמידי חכמים כדי שיתפנו ללמוד תורה, ומימן לימודי ילדים עניים²⁵. כן דאג ועד זה לאספקת ספרים, והשתדל למען סידור הלומדים במשרות של תלמידי חכמים בתום לימודיהם. ועד 'אור תורה' הגיע בראשית המאה לדרגת פורמאליזציה ניכרת שהתבטאה בניסוח מפורט של תקנות²⁶. ועד זה הווה מוקד ציבורי חשוב עקב הסתעפות פעולותיו והמקורות הכספיים הנכבדים שעמדו לרשותו, והיו מקרי חיכוכים בין ראשי לבין ראשי הועד הכללי. עם זאת זכה לסיוע הנלהב של הדיינים. ועד 'אור תורה' נשען על פעילים שהשתייכו

19 סלושץ, האי פלאי, עמ' 89; יו"ד ח"א, פב ע"א. דייני חארה כבירה היו בדרך כלל מאנשי קהילת מהגרי חארה זרירה שהתיישבו בחארה כבירה, שהיוו במאה היט קהילה נפרדת לגמרי מזו שבתוכה ישבו.

20 השפה הצרפתית לא חדרה לג'רבה, והמלה 'קומיטטי' היא כמעט היחידה שהיתה מוכרת שם עד לתקופת העליה ההמונית.

21 משה כלפון הכהן. שואל ונשאל, ג'רבה תשכ"א, ח"ב, נב ע"א.

22 יו"ד ח"א, פב ע"א.

23 משה שטרוג, ישיב משה, ג'רבה תרפ"ד. אין אנו שומעים רבות בג'רבה על תפקיד השייך-אליהוד. במקומות רבים בצפון אפריקה היה זה תפקיד רב שררה שנבעה מעיסוק השייך בגביית מס היהודים לשלטונות. תפקיד השייך גם היה משולב בצורות שונות בתפקידי ההנהגה הדתית. (ראה: H. Goldberg, From Shaikh to Mazkir: Structural Continuity and Organizational Change in the Leadership of a Tripolitanian Jewish Community, in Folklore Research Center Studies, 1 (1970), pp. 29-41). בג'רבה לא היתה חשיבות פוליטית רבה בתפקיד השייך, אולי עקב מיעוט לחץ הסביבה. התפקיד לא היה מורשתי והשלטונות התקשו למצוא מי שיסכים למלאו (סלושץ, האי פלאי, עמ' 200, 206). יחד עם זאת לא מינו השלטונות מוסלמי כשייך אליהוד כפי שנעשה לעתים במצבים כאלה בקהילות אחרות בצפון אפריקה.

24 שואל ונשאל, ח"ג סימן ש"ו.

25 בדרך כלל למדו הילדים עד גיל 12-13 ולאחר מכן יצאו לעבודה. מיעוט ניכר המשיך בלימודים חלקיים או מלאים. שכר הלימוד שולם, על ידי הורים למורים אחת לשבוע. בכל מקרה בו היו הורים חסרי אמצעים, ובפרט במקרים של ילדים בשלבי לימוד מתקדם, שילם ועד 'אור תורה' את שכר הלימוד, ואף עזר במתן מילגות שבאו במקום ההכנסה מעבודת התלמיד (יו"ד ח"א, לט ע"א).

26 שלמה חורי, חשק שלמה, ג'רבה תש"ב.

לבתי הכנסת השונים בקהילה; כל אחד מאלו אסף בבית-הכנסת שלו כספים ל'קופת אור תורה'. מוסד 'אור תורה' הגיע לרמת פיתוח פנימית ניכרת, ובטוי לכך היה בהעסקת מפקח מטעם המוסד שערך ביקורת על נוכחות התלמידים בקבוצות הלימוד. גם למוסדות אחרים היה מבנה דומה לזה של 'אור תורה'. 'ועד ביקור חולים' עסק בסיוע כספי ורפואי לחולים, הוא נשען על 'קופות ביקור חולים' שהוחזקו על ידי עסקנים בחוגים שסביב בתי הכנסת השונים בקהילה. היו בקהילות ג'רבה גם הרבה תפקידים קהילתיים ספציפיים מוגדרים ומובחנים. כך מקובל היה ששוחטי בקר טעונים סמיכה פורמאלית²⁷, וכן שמוהלים טעונים תעודה²⁸. אישורים אלה ניתנו מידי מומחים למקצוע בקהילה, וקיבלו תוקף בתוספת חתימת הדיינים²⁹. על השוחטים מוטלת היתה בדיקת סכינים תקופתית. בדיקה זו נעשתה על ידי כל שוחט בפני שנים מחבריו השוחטים³⁰. גם התקנה הבאה מעידה על פורמאליזציה ניכרת בנוהגים הקהילתיים והדתיים: יין שנשלח ממקום למקום טעון היה בהגיעו ליעד, עדות בדבר כשרותו מאת האדם שליווה את המשלוח. עדות זו נתקבלה רק ממי שלא היה בעל היין, ובתנאי שיהיה תלמיד חכם. בכל מקרה לא היה בעל המשלוח עצמו נאמן בענין זה³¹.

מסוף העשור השני למאה העשרים ישנן עדויות רבות על מגמת התפתחות מוסדות הקהילה לפורמאליות גוברת. בשנת 1920 תיקן בית הדין, שכל העוסק בענפי הבשר והיין זקוק לתעודת יושר³². באותה שנה יצאה תקנה שיש לשלם לשוחט שכר דומה, בין אם הבהמה ששחט נמצאה כשרה בבדיקה ובין אם נטרפה. היה בתקנה זו כדי להפחית מהלחץ על השוחט להכשיר את שחיטותיו ולסייע לו ולרוב הפוסק, במקרה של שאלה בפני רב, להגיע להכרעה הלכתית ענינית³³. מתקופה זו החל כנראה גם הנוהג החדש לתבוע מהמבקרים תעודה מקצועית רשמית, בדומה לתעודה שנתבעה מכבר משוחטים וממוהלים³⁴. בשנת 1922 שונו סדרי הטלת המס העקיף על בשר. עד אז נערכה השומה, כנראה על ידי הקימעונאי, בכל מכירה פרטית. עתה תוקן שהשומה תיערך על ידי שמאי רשמי מטעם הקהילה בצורה מרוכזת בשלב הסיטונאי³⁵. כאן, כמו בתקנה בקשר לעדות על כשרות משלוחי יין, חדר אלמנט של פורמאליות במקום בו שלטו בעבר עקרונות אישיים. דומה לזאת היתה ההתפתחות בארגון ה'חברה קדישא'. בעבר רק נתבע השחרור של אנשי

27 שמחת כהן, ח"ג, קלד ע"ב.

28 יו"ד ח"א, מד ע"א.

29 אין שומעים על סמיכת רבנים, אך מסתבר על רקע האמור כאן שאמנם נהגו כך.

30 או"ח, לו ע"א. בטוניס היה פיתוח נוסף במובחנות תפקיד השוחט. היה שם ממונה מיוחד מטעם בית הדין שעסק בבדיקת הסכינים התקופתית (או"ח, לו ע"א).

31 יו"ד, לג ע"ב.

32 יו"ד, יט ע"א.

33 יו"ד, טז ע"ב.

34 יו"ד, נג ע"א.

35 הו"מ, ח"א, לה ע"א.

ה'חברה קדישא' ממסי הקהילה (אולי אף שוחררו למעשה). עתה הונהגו סדרים פורמאליים בעבודת אנשי החברה: הם נחלקו למשמרות שונות שפעלו כל אחת בזמנים שונים. גם בתפקידי הרבנות חל התהליך האמור. בעבר לא התמחו רבנים לפי תחומים הלכתיים, אלא הדיינים שהתמנו על ידי הקהילה היו 'חכמים כוללים ושלמים' ששלטו בכל ענפי התורה. בתקופה האחרונה התמנה רב שהתמחה בדיני טהרת המשפחה ועיקר תפקידו היה לפסוק שאלות בתחום זה.³⁶ לענין זה חשובה גם התנגדות הדיין ר' משה כלפון הכהן, שהוזכרה לעיל, לטשטוש התחום בין מוסד הועד ובית הדין, בסירובו לקבל את מינויו כראש הועד. ולבסוף, מוצאים אנו פעילות של הדיינים בעשרות השנים האחרונות כנגד רבוי מנינים בבתי הכנסת,³⁷ במגמה לצמצם את מספר ההתכנסויות לתפילה. הופיעה תביעה שלא להרבות בחזנים שונים בכל תפילה, אלא להקפיד בבתי הכנסת שהתפילה תתנהל רק על ידי החזן הקבוע, במקום ובזמן שנקבע.³⁸

בין יהודי הקהילות באיזור שררה מידה של תחרות, שגיוונה מן הפעילות סביב ביכ"ג הרריבה. ניהול ביכ"ג זה, על מפעלים שהיו תלויים בו, ארגון הילולות והחזקת הזקנים והחכמים שלמדו והתפללו בביהכ"ג בקביעות, היה מופקד בידי ועד. אנשי ועד זה היו תושבי חארה זרירה, אך הם פעלו באופן עצמאי ובמקביל לוועד הקהילה שבה גרו. ועד ביכ"ג הרריבה שלט על כספים רבים באופן יחסי, שניתנו כתרומות על ידי עולי הרגל, ומהם קיים את פעולותיו העצמאיות. יהודי חארה זרירה קימו גם מוסדות קהילתיים, כגון בית דין, וועד קהל שעיקר תפקידו היה לגבות מסים לקיום העניים המקומיים. בין ועד הקהל וועד הרריבה שררו יחסים אמביוולנטיים. הקהילה שאפה להנות עד כמה שאפשר מן ההכנסות של ביהכ"ג לצרכיה, ובפרט לעזרת עניי העיר; ואילו אנשי הרריבה שאפו לפתח באמצעות כספים אלה את מוסדותיהם, לתמוך בלומדים בביהכ"ג ולהרחיב הבנינים. אולם ביהכ"ג העתיק היה מקודש גם בעיני אנשי הועד. בנוסף על כך הביא טובות הנאה חומריות לקהילה בצורות עקיפות וישירות. לכן קיימו אנשי חארה זרירה, למרות החיכוכים, הסדרים לתמיכה בביכ"ג הרריבה. בדרך כלל השתדלו אנשי הועד שבתי הכנסת שבתוך השכונה יפעלו במידה מועטת בלבד כדי שלא לפגוע בפעילות הרריבה. למתח זה שביחסים הפנימיים בקהילת חארה זרירה היתה השלכה גם במישור היחסים שבין קהילות חארה זרירה וחארה כבירה. קהילת חארה כבירה, שהתפתחה ליד השוק, לא היתה אוטונומית. במשך השנים, בהיותה מבוססת יותר מבחינה כלכלית, הגיעו לקהילה יהודים ממקומות אחרים. בין השאר באו כהנים חכמים ומיוחסים מחארה זרירה, ממשפחה שטענה ליחוס

36 ראה ספר שערי טהרה לר' מסיעד מהדר, ג'רבה תשכ"ג. ידוע על שלושה רבנים שמילאו התפקיד בעשרות השנים האחרונות.

37 מקבצאל (כתב עת), ג'רבה תרצ"ה, עב ע"ב.

38 אנו מוצאים אף תביעה ש"בעל פקידה (יום זכרון) ... אם יש חזן קבוע מבקש ממנו לכוין עבורו" (יו"ד ח"א, עב ע"א).

עד עזרא הסופר, וממנה יצאו דורות של דיינים ורבנים שפעלו בחארה כבירה ובכל דרום טוניסיה. אנשי חארה זרירה אלה קיימו לזמן מה מסגרת קהילתית עצמאית משלהם ולא השתתפו במסי קהל חארה כבירה.³⁹ זאת כנראה לפי הדפוס שהיה מוכר להם מקהילתם בה פעל ועד הרריבה באופן עצמאי מקהל חארה זרירה. החיכוכים בענין זה נמשכו כנראה כמה דורות ופסקו לבסוף כאשר קהל חארה כבירה הכללי השתלט על הקהל העצמאי שבקרבו וביטל את קיומו. מציאות אנשי חארה זרירה שהשתרשו בחארה כבירה גם גרמה למידה של מתיחות בין שתי הקהילות. הכהנים החכמים אישו במשך הזמן את בית הדין של חארה כבירה, ובית דין זה לא מנע ביקורתו מסדרים ששררו בהילולות בהרריבה שבקהילה השכנה. ביקורת זו נשענה על הסתיגויות עתיקות, הלכתיות ופילוסופיות, ממינהגי ההילולות העממיים, שהשמיעו גדולי תורה בכל הדורות.⁴⁰ בעוד שלרבני חארה זרירה היו מניעות מעשיות להימנע מהבעת מחאתם בענין זה, עקב החשיבות הכלכלית של העליה לרגל ומעורבות עדתם בה, הרי רבני חארה כבירה היו משוחררים ממניעות אלה. הם הביעו לעתים בתוקף את חוות דעתם השלילית על נוהגים, שהיו מעורים בכלכלה ובאמונה העממית של הקהילה השכנה.⁴¹

מבנה החברה של יהדות ג'רבה נשאר דומה, בקוים כלליים, עד לזמן העליה ארצה, למה שהיה בדורות קודמים. השינויים בדורות האחרונים, אחריהם עקבנו, התבטאו בפיתוח נוסף של מגמות שהיו קיימות מכבר. האחת — המשך פיתוח מוסדות הקהילה בכיוון פורמאלי, על פי עקרונות כלליים בלתי תלויים ביחידים ובקבוצות המפעילים את המוסדות. השניה — הלמדנות ההולכת ומתפתחת יחסית למה שהיה בקהילות אחרות. בעבר הצמיחה איכות הלמדנות בעיר טוניס את המושג 'העיון הטוניסי', וחכמי טוניס התהדרו בו.⁴² 'העיון הטוניסי' הגיע גם לג'רבה וחכמי דרום טוניסיה נזקקו רבות למושג בכותבם על נוהג הלימוד המסורתי. במשך השנים, עקב שקיעת נוהגי החברה המסורתית בצפון, נעשו יהודי ג'רבה ליורשים ולממשיכים כמעט בלעדיים של 'העיון הטוניסי'. ערכם הדתי של יהודי ג'רבה כיום גבוה בעיני עצמם, עקב הכרתם בעובדה שהם בלבד בטוניסיה כולה נעשו ליורשים של מה שאיפיין בעבר את יהדות קהילת טוניס המפורסמת.⁴³

39 ראה הערה 14. היתר פתיחת בית הכנסת שלהם בימים הגוראים מעיד על תקיפותם ועצמאותם. לענין זה ראה גם: Shlomo Deshen, & Moshe Shokeid, *The Predicament of Home-coming: Cultural and Social Life of North African Immigrants in Israel*, Ithaca, N.Y. 1974, Ch. 3.

41 במאה היט הגיעו ימירות בית הדין של חארה כבירה להתערב בעניני חארה זרירה עד לדיון בביה"ד בטוניס. זה הוציא שורה של פסקי דין לטובת קהל חארה זרירה. על כל הפרשה ראה ספר מעשה בית דין, טוניס.

42 התואר 'עיר ואם בישראל' או קיצורו עוב"י ניתן בכתבי חכמי טוניסיה בדרך כלל רק לקהילת עיר הבירה.

43 בנקודה זו ראוי להיזכר בדימוי המוסרי השלילי של הברברים של ג'רבה בטוניסיה בכלל. אפשר ושמרנות העדה וקפדנותה שהתבטאו במאבק הנמרץ כנגד הכ"ח ונשמרו גם לאחר

בצד המגמות שתוארו התפתחה בג'רבה התנועה הציונית, בשלב מוקדם יחסית לקהילות היהודיות רבות במזרח. מצויים בידנו דברים שנכתבו על ידי חכם מג'רבה כבר בשנת 1906, ובהם יחס חיובי ביותר לתנועה הציונית⁴⁴. במשך השנים הושמעו דרשות לתמיכה בציונות והופיעו כתבים רבים ברוח זו מאת רבנים, מנהיגי הקהילות⁴⁵. בשנת 1919 נוסדה תנועת 'עטרת ציון'. בשנות ה-40 עסקה תנועה זו בהכשרה חקלאית ובארגון לימוד השפה העברית (במסגרת תנועת 'בת דבר-עברית'), ומספר חבריה בסוף התקופה היה כ-200. בשנים אלה התקיימה בג'רבה חוות חקלאית, ומהחוגים הקשורים בה יצאו מעפילים שניסו לעלות ארצה עוד לפני קום המדינה. לפי כל העדויות לא היה בפעילות הציונית משום גורם מפלג בצבור. אחד מדובריה הנלהבים ביותר היה דוקא אב ביה"ד ר' משה כלפון כהן. מעמד התנועה במבנה הכללי של הקהילה היה כנראה דומה לזה של הארגונים הוולונטאריים האחרים ('אור תורה', 'ביקור חולים' ואחרים). היא השתלבה במסגרת הרחבה של הקהילה המסורתית.

*

נסכם את הדברים. לפנינו יהדות שנהנתה מתנאי קיום רגועים, נוחים ובטוחים יחסית. אדם יישב בתמידות במקומו, בשוק, בבית המלאכה או בחנות, ופרנסתו באה אליו. היו אלה תנאי קיום שהוליכו לחיי קהילה הדוקים ודחוסים. ג'רבה וגאבס היו קהילות גדולות במונחים של החברה היהודית המסורתית, שונות מאוד מקהילות קטנות של משפחות מורחבות אחדות. אמנם גם בקהילות דרום טוניסיה, כפי שראינו, היתה חשיבות לגורם המשפחתי בארגון החברה, ובתי הכנסת שם ליכדו רובם משפחות מסוימות דור אחרי דור. יחד עם זאת, נתקינו בקהילות אלה תקנות ומוסכמות ציבוריות שפרצו נאמנויות משפחתי תיות ופרטיות. ההישענות הרבה יחסית על מסורת כתובה ופורמאלית ועל תקנות מופשטות, שהופקדו לפירוש בידי רבנות למדינת, קשורה בטיפוס אישיות גפוף בעדת יוצאי דרום טוניסיה⁴⁶. המוסר העממי של יהודי ג'רבה מדגיש מאוד את ערך 'הבושה', לפיו גאה לאדם

מכן (ראה: ש' דשן, 'דיוקנו של כפר: מושב יוצאי ג'רבה בשנותיו הראשונות', האומה, ט (תשל"ב), עמ' 442—447), ניוון מן הדחף להסתייגות מירבית מחברה סובבת שדבקה בה תיות שלילית בנקודה הרגיש של המוסר המיני. דימוי זה מושרש ולו ביטוי בפולקלור הטוניסאי הכללי.

44 הקדמת ר' משה כלפון הכהן לספר שפתי כהן, ג'רבה תשי"ב.

45 ביניהם ספר ילדי יוסף לר' יוסף ברבי, ג'רבה תרע"ט, ובו הקדמה מאת ר' משה כלפון הכהן; ספר דרכי משה מאת ר' מ"כ הכהן הנ"ל, ג'רבה תרצ"ה; ספר לספר בציון לר' אוזיפא יוסף כהן-יהונתן, ג'רבה תש"י.

46 נכד ר' משה כלפון הכהן כותב כך על סבו: "...ועם כל ידיעותיו ובקיאותו לא היה סומך על זכרונו, ועל כל דבר, אפילו פשוט, פותח ספר ואח"כ משיב הלכה למעשה (אברהם כהן, בית אברהם, ירושלים תשל"ה, עמ' 15)". תאור זה אופיני לחכם ג'רבאי. לעומת זאת הרי בסיפורים על חכמי מרוקו שבה לחכם כשהוא משיב בוריוות מבלי להיזדקק לספרים.

לצמצם, להשפיל ולהצניע עצמו נוכח אחרים, ונוכח רבנים בפרט. בדרשות ובספרות המסורתית של חכמי ג'רבה רווח ערך הבושה ובשמו נתבע אדם לפעול או לחדול. דברים אלה בצרוף נסיבות הקיום הפיסי הנוח סייעו לעיצוב אישיות רגועה ושלווה, לא דינאמית ולא פעלתנית⁴⁷.

47 ראה לענין זה, וכן לענין המשך המתיחות ההיסטורית בין קהילות חארה כבירה וחארה זרירה: S. Deshen, & D. Jaeger, Culture and Politics in a Village of Immigrants from Djerba, in O. Shapira (ed.), Rural Settlements of New Immigrants in Israel, Rehovot, 1971, pp. 125-138.